

РЕЦЕНЗІЇ й ОГЛЯДИ

Колесник І.

Глобальна історія. Історія понять. – К.: Інститут історії України НАН України, 2019. – 348 с.

Процес глобалізації, який прискорився на початку 1990-х рр., набув нового смислу, гібридних форм, суперечливого змісту. Фактично одночасно з інтенсифікацією процесу глобалізації виникла міждисциплінарна наукова дисципліна, яка отримала назву глобалістика. Вона стала інтелектуальним продуктом співпраці соціальної філософії та соціології, політології й економіки, соціальної психології і культурології. Майже відразу розпочалася

жвава дискусія з приводу того, де витоки глобалізації, на які періоди, фази, епохи поділяється її історія. У цьому дискурсі відносно швидко сформувалися два основних погляди. Прихильники першого вважали, що сучасна глобалізація є результатом науково-технічної революції та краху комуністичної системи з переходом до вільного світового ринку й демократизацією колишніх авторитарних політичних систем. Адепти другого шукали витоки глобалізації в давніх історичних епохах і наголошували, що людська історія починається тоді, коли з'являється емоційне ставлення до її суб'єктів. Культуру мислення історика визначають різні дискурси, чим їх більше, тим якіснішими є нові теорії та концепції.

Минуле досліджує історія, сучасне – соціологія, майбутнє – футурологія. Найдавнішою серед цих наук є саме історія. Її не можна пояснити детерміновано й неможливо передбачити подальший розвиток подій. На перебіг подій впливають стільки сил, які взаємодіють між собою настільки суперечливо і складно, що найменші зміни (навіть помах крила метелика) можуть призвести до інших наслідків, ніж передбачалося.

Умовно можна вважати, що перша «глобальна історія» за масштабами тодішньої ойкумени була написана самим «батьком» європейської історичної думки Геродотом. До речі, тодішню «локальну історію» викладено в «Історії Пелопоннеської війни» Фукідіда. «У широкому сенсі глобальна історія – це історична ідеологія глобалізованого світу» (с.8). Більшість ідеологічних систем: лібералізм, консерватизм, комунітаризм, фемінізм, націоналізм є інтелектуальними конструктами історичного Заходу. Таке ж походження мають навіть ідеології пригноблених – антиколоніалізм та антиглобалізм.

«У вузькому сенсі глобальну історію слід розглядати як різновид сучасного історієписання доби глобалізації, в якому можна виокремити три типи: транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія» (с.9). Причому глобальна історія переважно розуміється не як масштаб, а як вектор дослідження. «Соціальна теологія поєднує трансцендентні сили з людським фактором, вона розкриває теологічні смисли соціально-політичної реальності» (с.9).

У першому розділі праці – «Глобальна історія. Методологія» – зазначено, що «глобальна історія водночас предмет дослідження, певний науковий підхід до історії, процес, об'єкт і методологія» (с.19). Звичайно, поняття «глобальна історія» треба вписати в історичний контекст, тобто розглядати його «соціокультурні обставини, політичний досвід, духовний ландшафт епохи, стан ідеологій, науки та конкретної галузі дослідження, під кутом зору яких і розглядається сенс даного поняття» (с.38). Традиційним об'єктом історичного дослідження є національні держави. Нації «сконструювали себе за допомогою історії, використовуючи уявні, вигадані картини свого минулого для виправдання свого сучасного» (с.43). Фактично, на думку І.Колесник, «глобальна історія» – історична ідеологія світу, що глобалізується (с.53). Однак глобальна історія не ідентична історії глобалізації. Вона є інтелектуальним продуктом глобалізації. Публічна історія редукує здобутки академічної науки до масово-політичного дискурсу.

Другий розділ монографії – «Глобальна історія як ідеологія світу, що глобалізується» – висвітлює суперечливі ідеологічні питання. Критику історичної теорії доцільно ґрунтувати на соціокультурних концепціях, починаючи від ідей М.Данилевського та О.Шпенглера й до цивілізаційних концепцій А.Тойнбі, Ф.Броделя, С.Гантінгтона. Дійсно, «існує не єдина історія, а багато історій, різних за типами, ритмами та модулами» (с.81). Правда, не треба забувати і про принцип взаємозалежності всіх складових світу, який утілюється в єдності в різноманітті (до речі, це офіційний девіз Сполучених Штатів Америки: «E pluribus unum»). Єдина глобальна культура не є однорідною. Але невизнання імперської спадщини є певним запереченням більшої частини людської культури. Більшість імперій породжували гібридні цивілізаційну утворення, які багато переймали від підкорених народів.

Варто зазначити, що у середовищі прихильників розвитку ліберальної моделі глобалізації триває дискусія з приводу стратегії її розвитку. Одна концепція не заперечує збереження національних держав, які консолідуються та керуються наднаціональними політичними структурами і транснаціональними корпораціями. Адепти другої концепції ведуть мову про руйнування національних держав й утворення «світового уряду», який керуватиме глобалізованим світом без посередництва національних держав за допомогою штучного інтелекту. На нашу думку, поспішна відмова від «націєцентричної» історії є ідеологією саме другої стратегії розвитку глобалізації. Тим паче, що націєцентрична історіографія не є монополією країн західного ареалу. Звичайно, не варто переоцінювати есенціалістський підхід до історії і треба пам'ятати, що ключові історичні категорії, такі, як «цивілізація», «нація», «формація», «клас» – не існуючі сутності, а тільки інтелектуальні конструкти. Однак сумнівною є теза про те, що «цивілізація вже безпосередньо не ототожнюється з конкретною історичною реальністю, дедалі помітнішою стає тенденція щодо повної відмови від цього поняття» (с.98). Наприклад, у Києві 2020 р. вийшла друком монографія С.Пирожкова, Н.Хамітова «Цивілізаційна суб'єктність України: від потенцій до нового світогляду і буття людини», яка ставить мету створення суспільства цілісних особистостей, здатних до компромісів та ефективної діяльності.

Популярно в контексті постколоніальних студій вести мову про кризу евроцентризму. Однак варто пам'ятати, що глобальний центр сили перемістився в Європу тільки після того, як британці завдали поразки китайцям в опіумних війнах середини XIX ст. Зрештою, сучасна китайська економіка, яка стрімко розвивається, побудована на європейській моделі виробництва й фінансування. Для перемоги в конкуренції з європейцями китайцям і персам не вистачило західних цінностей, міфів, судового апарату та соціально-політичних структур влади, які формувалися у Західній Європі

віками. Європейці звикли мислити раціонально ще до того, як здобули відчутні технологічні переваги.

Завдяки постколоніальній критиці всі типи історичного письма вважаються самодостатніми й самоцінними. Але це не скасовує факту, що кожен обирає те, що йому ментально ближче. У монографії І. Колесник констатується, що завдання нового глобального історика полягає в тому, щоб подолати уявлення про те, що «європейська сучасність» – це універсальний стандарт для оцінки всіх суспільств у світі (с.102). Однак, наприклад, досягнення анонсованої мети вступу України до Євросоюзу вимагає якраз визнання імперативу європейського шляху розвитку з усіма його стандартами та регламентами. Важко не помітити, що в ідеології євроцентризму ідея політичної, економічної, культурної й технологічної вищості Європи співіснує з поняттями «неісторичних народів», «відсталості». Утім, політична коректність вимагає користуватися терміном не «відсталість», а «статус пізнього приходу». Звичайно, «прискорений розвиток Західної Європи становить не норму, а виняток, що потребує пояснень» (с.107). Нагадаємо, що різним є темп історичного розвитку таких нині провідних країн Західної Європи, як Німеччина і Франція. Констатується, що «дискретність державного життя, перервність в історії еліт, прозорість культурних кордонів, поліетнічність, котрі традиційно сприймалися як вади української історії, тепер можуть перетворись на переваги» (с.119). Звичайно, можуть за сприятливих обставин, але не зрозуміло, як саме перетворюються на краще. Принаймні український історичний досвід 1917–1922 рр. довів протилежне. Головне, не потрапити в пастку «держави, яка не відбулася» та не опинитися під зовнішнім управлінням зі Сходу або Заходу. Принаймні складовою постколоніальних студій мають бути дослідження неокolonіалізму й того, як плекати власну суб'єктність.

Третій розділ монографії – «Транснаціональна історія» – присвячено розгляду історії появи цього поняття та його історіографічного наповнення. Зазначається, що «виникнення транснаціонального дискурсу пов'язують із рухами феміністок та ЛГБТ-співтовариств» (с.136). На нашу думку, заперечення досягнень західної культури кореспондується із принципами так званої політичної коректності. Яскравий приклад цього дають студентські протести 1987 р. у Стенфордському університеті проти нормативного лекційного курсу «Західна культура». Він складався з наукового аналізу текстів – від Біблії, Гомера й Августина до Мак'явеллі, Галілея, Маркса, Дарвіна, Фройда. Натомість учасники протесту вимагали включити до курсу «небілих» авторів та авторок-жінок. Мовби це підвищить гідність їхньої культури та самоповагу студентів, котрі до неї належать. Наголошувалося, що канон «пригнічує психіку» жінок і національних меншин. У підсумку ідеологія мультикультуралізму вимагає розглядати історичні процеси винятково крізь призму раси або гендеру. «Предмет транснаціональної історії – відкрите поле для численних дослідників глобальної історії товарів, глобальних біографій, життєвого світу рабства, сенсу експлуатації, культурних трансфертів, міграції, модернізації і залежності» (с.154). Яскравий предмет транснаціональної історії – це історія рабства. У XVI–XIX ст. до Північної Америки було завезено близько 10 млн невіленьників з Африки. Акції приватних компаній, котрі торгували рабами, купували чимало західноєвропейців середнього класу. На ці гроші работорговці споряджали судна, купували людей на Африканському континенті та перевозили їх в Америку. Тут вони продавали «живий товар» власникам плантацій, а на виручені гроші придбавали цукор, какао, каву, тютюн, бавовну, ром. Далі поверталися в Європу, де це все продавали, відтак знову вирушали в Африку. Зачароване коло. Упродовж XVIII ст. така торгівля приносила акціонерам великі прибутки.

На нашу думку, предметом транснаціональної історії має бути й антиглобалізм. Нагадаємо, що Ш. де Голль відстоював ідею «Європи батьківщин», а не «Сполучених Штатів Європи». Навіть у сучасному Європейському Союзі національна держава ще не релікт минулого. Тому «криза національної держави як одиниці історичного аналізу» (с.137) виглядає перебільшеною. Сьогоднішній глобалізований світ одночасно орієнтується на гіперцентралізацію й нескінченну фрагментацію, глобалізація невіддільна від глокалізації. Тим паче, що пандемія коронавірусу показала, що за надзвичайних умов саме національна держава залишається головним «антикризовим менеджером». Пандемія швидко перевела глобалізацію з часово-просторового в переважно віртуальний вимір. Нинішнє століття може стати епохою банкрутства технологічної утопії з її штучним інтелектом, тотальною віртуалізацією («держава у смартфоні»), спробами технократичного контролю масової соціальної поведінки.

Четвертий розділ – «Соціальна теологія» – ґрунтується на християнській теології. Констатується, що «світова історія рухається тим шляхом, який не завжди зрозумілий і доступний секулярному мисленню» (с.183). Звичайно, це так, але власні соціальні теології мають інші світові релігії: буддизм, іслам, індуїзм, конфуціанство. У глобалістиці часто протиставляють «китайську» та «американську» моделі глобалізації. Це неминуче актуалізує цивілізаційний підхід як у глобалістиці, так і глобальній історії.

У п'ятому розділі – «Перехресна історія» – звертається увага на те, що «втрачає сенс дихотомія центр – периферія, котрі опиняються в єдиному інформаційному просторі» (с.233). Але існують такі поняття, як «інформаційний імперіалізм», коли більшу частину інформації продукують саме країни глобального центру, а не глобальної периферії. Крім того, нікуди не зникають відмінності між рівнями багатства країн центру й периферії. До речі, саме доступ до соціальних мереж вважається стимулом до таких революційних подій, як «Арабська весна» 2011 р. Адже можливість для соціально неадаптованої особи користуватись інтернетом ще не наближає її статус до середнього класу. Зрештою, «перехресна історія не заперечує значення метанаративів у глобальній історії та слугує засобом їх конструювання» (с.286).

Цікавим є заключний підрозділ монографії, присвячений українській проекції перехресної історії. «У XIX ст. українські території ввійшли в орбіту європейської світ-економіки» (с.314). Але, додамо, що саме у статусі приєднання до центру в ролі периферії. Крім того, позаминуле століття не принесло жодного покращення етики капіталізму. Зрештою, «глобальна історія в усіх своїх різновидах – транснаціональна історія, соціальна теологія, перехресна історія – є інструментом модернізації свідомості українських інтелектуалів у глобалізованому світі» (с.331). Кожна хронологічна точка історії слугує свого роду перехрестям. Із минулого до неї веде один хронотоп, натомість доріг у майбутнє – ціле розгалуження.

Сенс читання – у конструюванні нового смислу. Висловимо читацьке побажання: у можливому новому виданні монографії додати до покажчика список літератури, що важливо для бібліографії розвитку вітчизняної історичної глобалістики та досліджень української історії в контексті глобальної історії.

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), martynov.andriy15@gmail.com